

БОГОРОДИЦА СОКОЛИЧКА ИЛИ БОГОРОДИЦА БАЊСКА?

Недавно је Народни музеј у Београду био консултован по питању и на начин који није уобичајен у новијој српској култури. Радило се о питању да ли један споменик културе, истовремено и светиња која се сматра чудотворном, треба померати са места одакле врши своју култну и просветну мисију, у име историјских чињеница и савремених амбиција које, у бити позитивне, ометају сагледавање озбиљности таквог поступка и низа последица које из њега могу настати. У том смислу управа манастира Бањска је у јавности покренула снажну кампању којом се најављује повратак Богородице Соколичке у манастир Бањску, одакле по свему судећи и потиче. Током кампање, мермерна представа Богородице са Христом која је као Богородица Соколичка, имала и има изузетно развијен култ, названа је Богородица Бањска.

Монументална седећа мермерна представа Богородице са дететом у припрати храма св. Покрова Богородице манастира Соколица, у близини познатог средњовековног утврђења Звечан код Косовске Митровице је, као и многе друге светиње Истока и Запада, након промењених историјских услова покренута са места на којем је настала.¹ Богородица Соколичка је на јединствен начин побудила побожност верних и освојила дивљење и радозналост научних и културних кругова.² Њена једноставна

¹ О мермерној статуи Богородице Соколичке досад је често писано. У студији М. Шупут, *Пластична декорација Бањске*, Зборник за ликовне уметности Матице Српске 6 (Нови Сад 1970) 39-55 приказана је релевантна старија литература. У каталошкој јединици МЅ (Marica Šuput), *Sculpture of the Virgin and Child*, у: *Byzantium: Faith and Power 1204-1557*, New York, 2004, 84-85, каталога изложбе одржане у Њујорку 2004, наведена је и новија основна литература.

² Најстарији описи култа Богородице Соколичке потичу из друге половине 19. века. Најобухватније описе кipa, култних поступака и релевантних догађаја прикупили су сарадник Института за проучавање српске културе у Косовској Митровици, господин Зоран Вукадиновић и проф. у пензији господин Петар Богавац чији се рукопис припрема за штампу. Интелектуална и књижевна престоничка елита приближила се овом изузетном остварењу песничким есејом Растка Петровића, *Света сељанка на Косову*, Време, год. 4, бр. 970, Београд, 1. септембар 1924

Сл. 1. Богородица Соколичка

Fig. 1. Theotokos of Sokolica

монументалност и величина, финоћа глчане површине, мајсторски и култивисано изведени набори тканина и орнаменти престола на којем усправно седи држећи дете на коленима, остаци боје којом је била обојена, пружају велико задовољство посматрању и откривању детаља, али највише плени ведрина коју је клесар удахнуо у фигуре мајке и детета.

У науци и јавном мњењу сада је опште прихваћено мишљење да фигура Богородице на престолу са дететом у пуном рељефу, потиче са једног од два портала храма св. Стефана у Бањској (1312-1314).³ Због романичког изгледа групе, помишљало се и на могућност да она потиче са цркве у латинској колонији у Старом Тргу код Трепче у непосредној близини манастира.⁴ Ипак, Соколичка Богородица дели са преосталим фрагментима некадашњег раскошног каменог пластичног украса гробног храма у Бањској, снажног и трезвеног владара и великог задужбинара, краља Стефана Уроша II Милутина, не само стил, него и технику и финоћу клесања и исти бели мермер са одсјајем слоноваче. Њен се значај и уметничка вредност не могу сагледати без сагледавања места на којем је настала.

³ М. Шупут, *Пластична декорација Бањске*, 39, н. 4; Ј. Максимовић, *Српска средњовековна скулптура*, Нови Сад 1971, 96-98; С. Радојчић, *Архиепископ Данило II и српска архитектура раног XIV века*, у: *Узори и дела старих српских уметника*, Београд 1975, 195-211; М. Шупут, *Византијски пластични украс у градитељским делима краља Милутина*, Зборник за ликовне уметности Матице Српске 12 (Нови Сад 1976) 41-56; *Задужбине Косова, Споменици и знамења српског народа*, Призрен-Београд 1987, 92; М. Шупут, *Манастир Бањска*, Београд 1989, 19-33; В. Кораћ-М. Шупут, *Архитектура византијског света*, Београд 1998, 338-339; Р. Петровић, *Скулптура манастира Бањске из 14 века – могућности реконструкције и ревитализације*, *Манастир Бањска и доба краља Милутина*, Ниш, Косовска Митровица, манастир Бањска 2007, 113-115

⁴ Ђ. Бошковић, *Извештај и кратке белешке с путовања*, *Старинар III*, серија VI (Београд 1931) 172

Сл. 2. Црква Св. Стефана манастира Бањска

Fig. 2. Church of St. Stefan in the Banjska Monastery

Манастир Бањска, у чијој се непосредној близини налази манастир Соколица, имао је изузетно велики значај у средњовековној Србији. У земљи у којој је средњовековно задужбинарство, у првом реду краљевско, било веома развијено, преостала је, чак и сада, густа топографија споменика. Укупном корпусу сачуване српске средњовековне уметности припадају обимним уделом уметничка дела која је наручио и платио краљ Милутин. Бањска је била најзнаменитија грађевина коју је краљ подигао на српском тлу. Храм и манастир око њега сачинио је, по угледу на свог претка, великог жупана Рашке, Стефана Немању родоначелника династије Немањић, најважније владарске куће средњег века у Србији. Цркву и манастир посвећен Успењу Богородице у Студеници саградио је Стефан Немања, у монаштву Симеон, себи за маузолеј, одабравши притом модел готово монолитне једнокуполне грађевине са мермерном, клесаном и глчаном оплатом. Овај модел који грађевину симболично и формално доводи у везу са изгледом гроба, мермерног ковчега, био је спроведен при грађењу владарских надгробних цркава готово до самог краја средњовековне српске државе. Отвори, портали и једноделни, дводелни и троделни прозори као и аркадни фриз кровног венца, наглашавају се клесаним украсом.

Да се при градњи свог маузолеја краљ директно угледао на цркву Богородице у Студеници, сведочи његов биограф архиепископ Данило II.⁵ Несумњиво сличних архитектонских планова, облика унутрашњег простора, изгледа фасада и њиховог пластичног украса, ове две цркве сагласне су том писаном извору. Ова околност помаже при размишљању о првобитном месту које је заузимала ова рељефна група, односно - да ли је била постављена у лунету изнад првог портала, улаза у припрату или другог који води у наос? У старијој литератури владало је мишљење да

⁵ Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, превоо Л. Мирковић, Београд 1935, 114

се Богородица са Христом налазила на спољашњем порталу,⁶ у новије време се чешће помишља да се налазила над унутрашњим порталом који из припрате води у наос.⁷

Малобројни фрагменти бањске пластике, расути на неколико локација у Србији и Македонији, брижљиво су проучени и целина архитектонског украса Бањске сагледана је као скица, уз помоћ аналогича са целином сачуваном у Студеници, као и у манастиру Дечани, посвећеном Христовом Вазнесењу, саграђеном око две деценије после Бањске као гробна црква Стефана Уроша III Дечанског, сина краља Милутина. На бањским фрагментима препознати су делићи система украшавања гробног владарског храма.⁸

Познати архитектонски декоративни ансамбли у Студеници и Дечанима интерпретирани су у погледу опште симболичне замисли и иконографије која је изражава, као и у погледу стила и уметничког порекла клесарске вештине. У складу са загробном наменом цркве, тема Заступништва пред Судијом представља стожер симболичне нарације.⁹ Величанствене фигуре Богородице са Христом на престолу, Престолу Премудрости, слављене највеће човекове заступнице се у Западној Европи постављају од 12. века на главне портале цркава.¹⁰ Оне су потиснуле дотадашње представе Христа у апокалиптичкој визији или Страшног суда са тимпанона цркава на Западу.¹¹ Лучне нише, линете у које се поставља представа Богородице украшене су вишеструким низовима архиволти које належу на профилисане довратнике од којих се чеони, у дну често маркира стопом или заштитном фигуром као што је лав или грифон. Сличну фигуру имају и истурени капители над довратницима. Украсна врежа са архиволти над порталом и уз довратнике бива понављана и варирана, мање раскошно као декоративни украс једноделних и вишеделних прозора на цркви, при чему се олтарска трифора украшава готово подједнако раскошно као и

⁶ В. Петковић и Ђ. Бошковић, *Манастир Дечани I*, Београд 1941, 142

⁷ М. Шупут, *Пластична декорација Бањске*, 40-43; М. Шупут, *Манастир Бањска*, 30-33; о функцији и уметничком украсу портала који води из припрате у наос, Д. Поповић, *Представа владара над „царским вратима“ цркве Светих арханђела код Призрена*, Саопштења 26 (Београд 1994) 25-36

⁸ М. Шупут, *Пластична декорација Бањске*, 39-51

⁹ Ј. Максимовић, *Студије о студеничкој пластици I Иконографија*, Зборник радова Византолошког института 5 (Београд 1958) 139-142 и старија литература; М. Ђоровић-Љубинковић, *Естрогонски западни портал и Студеница*, Зборник Народног музеја 8 (Београд 1975) 395-407 разматра појаву Богородице са Христом на чувеном порталу катедрале у Естрогону у светлу тадашњих блиских односа Мађарске и Византије; Д. Милошевић, *Богородичина црква у Студеници*, Зборник Народног музеја 13-2 (Београд 1987) 11-17; Новији рад Б. Тодић, *Представа Христа са апостолима на западном порталу Студенице*, Саопштења 26 (Београд 1994) 13-23 разматра представе Христа на престолу и апостола студеничког портала не у контексту Страшног суда него у оквиру теме Одашиљање апостола

¹⁰ Ј. Максимовић, *Студије о студеничкој пластици*, 139-142; Д. Милошевић, *нав. дело*, 12

¹¹ Ј. Максимовић, *Студије о студеничкој пластици*, 138; Д. Милошевић, *нав. дело*, 11

портал са фигуралном представом у тимпанону. На дечанској западној фасади налази се још једна трифора, које у Студеници нема, али је била поновљена на још једној владарској загробној цркви, св. Арханђелима код Призрена коју је себи подигао краљ и цар Стефан Урош IV Душан коју деценију касније. Рушевине овог импозантног манастирског комплекса у клисури реке Бистрице на самом улазу у град Призрен и бројни фрагменти архитектонске пластике омогућили су да се израде архитектонски цртежи идеалних реконструкција обеју цркава и трпезарије овог комплекса.¹² Аркадни низ кровног венца са конзолама украшених орнаментом или животињском фигуром понавља се на свим посматраним грађевинама.

Фигура Богородице која седи на трону са или без детета на коленима, сликана или клесана, постављена је на истакнуто место унутрашњег или спољашњег простора. Богородица на престолу се представља у слави, са анђелима у адорацији. Постоји могућност да је једна статуа, запажена у првој половини 20. века, по димензијама пропорциона кипу Богородице Соколичке, нађена у близини Бањске и поново изгубљена, можда била један од анђела из линете у којој се налазила Богородица.¹³ По новој реконструкцији и интерпретацији линете изнад портала који је водио из приправе у наос храма св. Арханђела манастира св. Арханђела код Призрена, овим архитектонским елементом доминирала је такође представа Богородице на престолу, праћена анђелима. У дну ове група биле су бочно, уклесане мале клечеће представе цара Душана и престолонаследника краља Уроша.¹⁴

Понеки од фрагмената архитектонског украса Бањске дели истоветне мотиве који се могу видети на сачуваним споменицима, Студеници и Дечанима. Фрагмент са представом вука који у зубима држи јагње, један је од њих. И у Студеници и у Дечанима ово је један у низу мотива уклесаних на архиволти која окружује централну представу у линети над западним порталом, у Студеници Богородице на престолу, у Дечанима Христа Судије.¹⁵ На још два фрагмента за које се мисли да су део декорације портала над којим се налазила Богородица Соколичка, сачувана је птица у лозици и део репа змаја или змије у биљној врежи. По свом стилу, ова целина припада романо-готичкој уметничкој струји.¹⁶ Неколико фрагмената приписаних византијској клесарској традицији, делови су некадашње монументалне мермерне олтарске преграде по стилу блиске олтарској прегради цркве краља Милутина у Хиландару, као и иконостасу цркве св. Јоакима и Ане, истог ктитора у порти манастира Студеница.¹⁷

У свом укупном изгледу задужбина краља Милутина у Бањској имала је, претпоставља се, споља општи романо-готски лик пореклом, како се мисли, из српског краљевског града Котора, унутрашњост у укупној

¹² С. Ненадовић, *Душанова задужбина манастир Светих Арханђела код Призрена*, Београд 1966

¹³ М. Шупут, *Пластична декорација Бањске*, 42

¹⁴ Д. Поповић, *нав. дело*, 28

¹⁵ Р. Петровић, *нав. дело*, 115, сл. 9, цртежи 1 и 3

¹⁶ М. Шупут, *Пластична декорација Бањске*, 48-50

¹⁷ М. Шупут, *Византијски пластични украс*, 53

Сл. 3. Црква Покрова Богородице манастира Соколица

Fig. 3. Church of the Holy Protection of Theotokos

византијској традицији.¹⁸ Модел који је установио велики жупан Стефан Немања, родоначелик краљевске куће Немањић, поштован је на низу гробних цркава владара и припадника владарске куће у Србији. У низу ових величанствених здања Бањској је припадало једно од најугледнијих места. Од суштинског је значаја да припреме и разраде планова било какве архитектонске интервенције на овом споменику категорије *изузетног значаја* буду под сталним надзором службе Заштите споменика културе Републике Србије.

Како се из претходних редова види сачувани архитектонски облици и делови архитектонског украса манастира Бањска представљају изузетно значајну کاریку у развоју краљевског маузолеја средњовековне Србије. У употпуњавању ове опште скице и изради документованих архитектонских реконструкција протекло је неколико деценија и објављени су вредни резултати, али посао још ни издалека није окончан. Тек након што буде објављена студијска монографија манастира Бањска¹⁹ на нека питања биће дат одговор а многа друга ће се тек отворити.

Као матична и централна установа заштите покретних уметничких дела Републике Србије, одговорна за надзор услова чувања укупне покретне уметничке и археолошке баштине, Народни музеј у Београду на писмено тражење управе манастира Соколица, у обзир је узео легитимност

¹⁸ Ј. Максимовић, *Српска средњовековна скулптура*, 97; М. Шупут, *Пластична декорација Бањске*, 48-50

¹⁹ Монографију манастира Бањска припремају за штампу господин Војислав Кораћ и госпођа Марица Шупут.

традиције и културно-историјског процеса који је довео да стварања култа Богородице Соколичке доносећи манастиру Соколица значај поклоничког манастира, неповредивост архитектонско-археолошког монументалног локалитета манастира Бањска и безбедност скулптуре Богородице са Христом као уметничког дела „0“ категорије. Састављена је Комисија²⁰ која је сачинила стручно мишљење о смештају мермерне статуе Богородице са дететом. изражено у три сажете тачке: 1) измештање „Богородице Соколичке“ водило би гашењу вековима негованог култа Богородице у манастиру Соколица, као и прекидању његове религијске и духовне мисије коју има у хришћанском стовништву читавог подручја; 2) архитектонски украс цркве у Бањској није сачуван као целина. Његови остаци се налазе у Народном музеју у Београду, у Куршумли хану у Скопју, у музеју у јужном делу Косовске Митровице и у манастиру Бањској. Чак и у случају реконструкције цркве у Бањској, њен архитектонски украс не би било могуће у целини поуздано реконструисати. У таквим околностима могао би се једино уважавати принцип одвојене презентације копије и оригинала; 3) „излагање“ Богородице Соколичке у манастиру Бањска, за које се не зна ни о каквом је излагању реч, ни у које сврхе, могао би за последицу имати угрожавање скулптуре с обзиром на промену услова у којима је она трајала стотине година.²¹ Важно је још истаћи да ово стручно мишљење може бити третирано као препорука, али по тренутном закону није обавезујуће.

Ови разлози изречени су са обзиром на темељне постулате историјске науке и службе заштите споменика културе. Оно што би могло да наруши култно, чудотворно, литургијско својство Богородице Соколичке не може бити предмет овог саопштења. Особит култни и естетски магнетизам мраморне Богородице у Соколици произлази из великог подухвата њеног ктитора, истинског уметничког надахнућа и дубине теолошког учења о Богородици, Престолу Премудрости, истинској човековој нади. Њено заштитничко присуство као хришћански амблем читаве области, изражава поштовање православних обичаја и вредности нарочито на Косову и Метохији али и у другим областима Србије. Исте те обичаје и вредности Богородица Соколичка је у посебној мисији пренела и на шири простор, као један од 355 највиших естетских достигнућа уметности византијског културног круга у раздобљу од 13. до средине 16. века, на великој изложби која се под називом „Византија: Вера и снага 1204-1557“ одржала у музеју Метрополитен у Њујорку 2004. године.

²⁰ Комисију коју је именovala директорка Народног музеја у Београду др Татјана Цвијетићанин сачињавали су проф. др Марица Шупут, виши кустос Народног музеја, писац ових редова, Бранка Иванић и Милорад Живковић, правни саветник и секретар Народног музеја у Београду

²¹ Архива Народног музеја у Београду Бр. 371/2 од 16. 07. 2007

Branka Ivanić

THEOTOKOS OF SOKOLICA OR THEOTOKOS OF BANJSKA?

The National Museum in Belgrade has recently been consulted about an unusual issue and in the manner not customary for the modern Serbian culture. The point at issue was the question whether one monument of culture, which is at the same time a holy object regarded as miraculous, should be removed from the place where it was fulfilling its cultic and educational mission on the account of historical facts and contemporary ambitions that, although positive in their essence, hinder the apprehension of the gravity of such action and of a series of consequences it might produce. In this respect, the administration of Banjska Monastery launched a vigorous public campaign which announced the return of Theotokos of Sokolica to the Monastery of Banjska, from where it originated by all indications. The marble image of Theotokos with Christ Child, which has long had a highly developed cult as Theotokos of Sokolica, acquired the name of Theotokos of Banjska during the campaign.

As the parent and central institution of the protection of movable works of art of the Republic of Serbia, responsible for monitoring the preservation conditions of entire movable heritage, the National Museum in Belgrade, upon a written demand of the administration of Sokolica Monastery, took into consideration safety of the sculpture of Theotokos with Christ Child as a „0“ category work of art, the territorial integrity of the architectonic-archaeological monumental site of Banjska Monastery and the legitimacy of the tradition and cultural-historical process that have induced the creation of the cult of Theotokos of Sokolica, giving Sokolica Monastery a character of a place for pilgrimage. A Commission of experts was constituted and it formed the professional advice on the location of the marble statue of Theotokos with Christ Child, expressed in three concise points: 1) dislocation of „ Sokolica Theotokos „ would cause fading of the centuries-long cult of the Mother of God in the Sokolica Monastery, as well as suspending its religious and spiritual mission in the Christian population in the whole area; 2) the architectonic decoration of the church in Banjska is not entirely preserved. Its remains are located in the National Museum in Belgrade, in the „Kuršumli Han“ in Skopje, in a museum in South Kosovska Mitrovica and in the Banjska Monastery. Even if the church in Banjska is to be reconstructed, its architectonic decoration could not be reliably restored in its full authenticity. In such circumstances, only the principle of separate presentation of copies and originals could be considered; 3) an „exhibition“ of Theotokos of Sokolica in the Banjska Monastery, of unknown character and unclear purpose, could endanger the sculpture in view of a change of the conditions in which it has been enduring for hundreds of years.

It is also important to emphasize that this expert opinion might be regarded as a recommendation, although it is not to be treated obligatory under the valid law.